

SENJSKE TISKARE U NOB-u

VINKO ANTIĆ

Od početka narodnog ustanka (1941) do kapitulacije Italije (8. IX 1943) svi tiskopisi NOP-a — leci, listovi, brošure — izrađivani su i umnožavani u Hrvatskom primorju na šapirografu i ciklostilu u partizanskim tehnikama. One su bile osnovane u Sušaku, Crikvenici, Novom Vinodolskom, pri Štabu Primorsko-goranskog odreda, odnosno Pete operative zone, i pri Okružnom komitetu KPH i Okružnom NOO-u za Hrvatsko primorje. Bibliografija izdanja ovih tehnika sadrži velik broj jedinica.¹

Poslije kapitulacije Italije i oslobođenja Hrvatskog primorja tiskopisi se tiskaju u gradskim tiskarskim središtima. Tako je u Sušaku tiskan list »Sloboda« kao glasilo Kotarskog NOO-a Sušak.² U Vinodolskoj tiskari u Crikvenici tiskani su proglasi,³ a među njima i proglas Okružnog NOO-a za Istru od 13. rujna 1943. o priključenju Istre Hrvatskoj.⁴ Ovdje je tiskan i »Primorski borac«, glasilo NOP-a u Hrvatskom primorju.⁵ U Senju su tiskani leci i proglas »Omladino Senja!«⁶

Takve povoljne prilike prestankom talijanske okupacije nisu potrajale dugo. U Rijeku su već 14. rujna 1943. prodrli Nijemci, a time je odmah bio ugrožen i oslobođeni Sušak, pa je i on ubrzo okupiran. Nešto je duže bila oslobođena Crikvenica, do 7. listopada 1943. Najduže je pak bio slobodan grad Senj, do 19. siječnja 1944, pa je tako pod vlašću partizana ostao ukupno 4 mjeseca i 11 dana. Od početka njemačke okupacije tih gradova više se nisu mogli u njima tiskati leci, proglasi i brošure, pa se rad nastavio u partizanskim tehnikama na oslobođenom području.

Međutim, rukovodstvo NOP-a, komitet KPH, organi narodne vlasti i vojne vlasti predvidjeli su mogućnost njemačke okupacije Hrvatskog primorja, a time i prestanak upotrebe tiskara u spomenutim gradovima. Zato su na vrijeme bili evakuirani neki tiskarski strojevi i dio potrebnog tiskar-

1 Vinko Antić, Štampa NOP-a u Hrvatskom primorju, Gorskom kotaru i Istri. Prilog o radu tehnika, štamparija i izdavanja listova. Jadranski zbornik, I/1956, str. 9—39. P. o. Isti, Partizanske tehnike i tiskare u Hrvatskom primorju, Gorskom kotaru i Istri (1941—1945). Vjesnik bibliotekara Hrvatske, Zagreb, VII/1961, br. 1—2, str. 1—36.

2 Prema primjerku kod autora. Također: Bibliografija izdanja u Narodnooslobodilačkom ratu 1941—1945. Beograd 1964, str. 668, bibliografska jedinica 8921. Izašla su dva broja, 1 i 2.

3 U Crikvenici su tiskani ovi proglasi: »Narode Hrvatskog primorja!« (12. IX 1943), »Omladino Hrvatskog Primorja« (13. IX 1943), »Narode Istre« (13. IX 1943) i »Primorke« (18. IX 1943). Prema primjercima kod autora. Također: V. Antić, Partizanske tehnike . . . , nav. djelo, str. 16, bilj. 92.

4 Ljubo Drndić, Oružje i sloboda Istre 1941—1943. Izd. »Školske knjige«, Zagreb, i »Glasa Istre«, Pula. Pula 1978, str. 331 i 333. Proglas je tiskan 16. rujna 1943. u nakladi u 4 000 primjeraka u obliku letka.

5 Štampa je broj 7 s odlukom ZAVNOH-a o sjedinjenju Istre i ostalih otuđenih krajeva do-
movini i broj 8 od 3. X 1943.

6 Proglas »Omladino Senja« tiskan je 27. rujna 1943. Prema primjerku kod autora. Također: V. Antić, Partizanske tehnike . . . , nav. djelo, str. 16, bilj. 92.

skog materijala. To je prvo učinjeno u Sušaku u tiskari Vladimira Krajljete.⁷ Dvadesetak dana kasnije, a prije prodora Nijemaca u Crikvenicu, prenesena je Vinodolska tiskara Danijela Kneza na oslobođeno područje, a zatim su strojevi ovih tiskara poslužili za osnutak tehnike Agitpropa CK KPH u Javornici.⁸ Krajem prosinca 1943. — budući da se očekivao njemački prodor preko Like u Senj — otpremljen su strojevi i tiskarski materijal iz senjske *Jadranske tiskare* za potrebe ZAVNOH-a. Konačno, početkom 1944. evakuirana je iz Senja i tiskara Ivana Nella i sakrivena u Zabukovcu.⁹

Ove su tiskare preuzete po sporazumu sa svojim vlasnicima. Za senjsku Jadransku tiskaru to potvrđuje ugovor od 21. prosinca 1943, sklopljen između Propagandnog odjela ZAVNOH-a. Potpisali su ga tajnik ZAVNOH-a dr Pavle Gregorić i rukovodilac spomenutog odjela Šime Balen a u ime Jadranske tiskare ugovor su potpisali suvlasnici Josip Antić i Josip Smetana. U čl. 1. ovog ugovora popisano je sve što je preuzeto od Jadranske tiskare i navedeno je ovim redom:

- 1 tiskarski stroj (J. Anger, Wien) 85/65 cm s priborom
- 1 tiskarski stroj zaklopni (E. Kahle, Leipzig) s priborom
- 1 rezaći stroj (Krause, Leipzig) 65 cm s priborom
- 1 škare za rezanje kartona 110 cm
- 1 stroj za šivanje knjiga žicom
- 1 stroj za luknjice — te 1 mašina za perforiranje (E. Kahle, Leipzig)
- 8 komada numeratora za složiti u slog
- 2 komada numeratora za račune
- 5 komada regala sa slovima i plakat slova u raznim veličinama, linijama (mesing), stegovima kao i ostalim materijalom kvadratima
- 4 komada Winkela (skvadre)
- 2 komada lađa malih
- 2 komada lađa srednjih
- 2 komada lađa velikih
razni stegovi i zatvarači za veliki i mali stroj, razni ostali pribor kao škare, čekići, turpije, kliješta itd.
- 1 aparat za kuhanje tutkala i
- 3 matrice za lijevanje valjaka.¹⁰

Svi ovi predmeti, prema čl. 3 ugovora, »ostaju po sporazumu obiju stranaka u posjedu i na uporabu Propagandnom odjelu ZAVNOH-a sve dok se ne svrši narodnooslobodilačka borba«. Poslije toga će Propodjel vratiti vlasnicima navedene predmete ili će im eventualno isplatiti, odnosno uspostaviti tiskaru u Senju (čl. 4). Za uporabu strojeva Propodjel se obvezao isplatiti odštetu za prosinac 1943, siječanj i veljaču 1944. mjesečno po 30.000 kuna (čl. 5).

Za sada nije poznato je li ovako prema ugovoru predana i tiskara Ivana Nella i kome. Njeni strojevi i predmeti čuvani su u Zabukovcu nekoliko

⁷ Vladimir Dedijer, *Partizanske štamparije*. Beograd 1945, str. 140 i 142. Također: V. Antić, *Partizanske tehnike . . .*, nav. djelo, str. 30. bilj. 127.

⁸ Prema saopćenju Jurja Pelića.

⁹ Prema saopćenju Jurja Pelića i Ante Glavičića.

¹⁰ Original ugovora od 21. XII 1943. čuva se u Gradskom muzeju u Senju. Navedeno prema kopiji kod autora.

mjeseci i tek u proljeće 1944, u nešto povoljnijim prilikama na oslobođenom području ovog dijela Hrvatskog primorja, obavljene su pripreme i osnovana je štamparija »Primorski vjesnik«.

Bila je smještena u predjelu Stipečevi Lazi (iznad Bribira) u blizini Komande primorskog područja. Prvo se nalazila pod šatorima dok nisu bile izgrađene posebne barake. U tiskari su radili ručni slagari Franjo Seršić i Ivica Kraljeta (koji su s njom i upravljali), zatim Franjo Bostijančić, Ivan Turina i Talijan Aldo Margarija (Milanese), te strojari Ivo Mihaić i Feruccio Ferara, također Talijan, a kao ulagačica i knjigoveška radnica bila je uposlen Ivana Vukelić-Mihaić. Kao tipografski naučnik radio je Dinko Krmpotić.¹¹ Na ulaganju u stroj radili su kao priučeni radnici, rođeni Senjani, brat i sestra Ivo i Tea Mladineo. Pomoćne poslove obavljali su Janja Škrobonja, Blanka Šilović, Razmo Ramini, Ivica Barac-Ujčić i Ćiro Kovačić (Zec). Putem radio-prijemnika na baterije, radio-vijesti stanice »Slobodna Jugoslavija« primao je Krsto Zoričić. Baterije su se punile iz malog generatora na nožni pogon, čije je pedale neumorno pokretao Joža Nikolić. U tiskari je kao urednik »Primorskog vjesnika« radio Kazimir Ciper Sanjin, a korekturu je obavljao Eugen Cindrić. Crteže za list i brošure izrađivali su Belizar Bahorić i Zdenko Venturini. Rukovodilac tiskar bio je Leo Rip.

Dobro smještena na Stipečevim Lazima, štamparija »Primorski vjesnik« ostala je u ovom predjelu od lipnja do 20. prosinca 1944. Naime, toga je dana njemački »trup« (njem. Trupp. franc. troupe, posebno opremljena četa) u zoru napao Komandu primorskog područja na Maševu, koje je komandant tada bio Miško Antonić, zamjenik komandanta Ivan Mužević, a politički komesar Vladimir Car.¹³ U blizini te komande nalazila se ova tiskara. Čim je počeo njemački napadaj na komandu, tiskarski su strojevi demontirani i skriveni u pripremljena spremišta, a stroj »Amerikanka« spušten je u duboko iskopani bunker, pokriven je daskama i onda zatrpan zemljom. Ostali tiskarski materijal skriven je u grmje i »škrape« (udubljenja u krečnjaku).¹⁴

Tako je bio prekinut rad u tiskari. S Maševa se Komanda primorskog područja preselila u Mrkopalj. Okružni komitet KPH i dio Okružnog NOO-a za Hrvatsko primorje preseljeni su u Lokve. Dio ljudstva s ovoga terena bio je poslije toga prebačen preko otoka Krka na otok Olib. Okružna Komisija za ispitivanje zločina okupatora Hrvatskog primorja smještena je privremeno u Kotarski NOO Novi Vinodolski, a 2. siječnja 1945. preseljena u Lokve.¹⁵ Iz ovih se podataka vidi kako je nastupilo teško stanje u ovom predjelu Hrvatskog primorja. Unatoč tim teškoćama, štamparija »Primorski vjesnik« morala je po odluci Okružnog komiteta KPH za Hrvatsko primorje ostati na primorskom području, ali se iz Stipečevih Lazi trebala preseliti na mjesto zaštićenije za slučaj novog njemačkog napadaja. Takvu direktivu

¹¹ Poslije oslobođenja nastavio rad kao grafički radnik u Rijeci i jedno vrijeme bio direktor riječke tiskare, a sada živi kao umirovljenik u Rijeci.

¹² Prema kazivanju grafičkog radnika pok. Ivana Turine i zapisa pok. Jurja Pelića kod autora.

¹³ Prema saopćenju Vladimira Cara, političkog komesara Komande primorskog područja i mome sjećanju.

¹⁴ Prema kazivanju Jurja Pelića i mome sjećanju.

¹⁵ Prema mome sjećanju i mojim bilješkama kod ondašnjeg predsjednika Okružne komisije za ispitivanje zločina okupatora.

prenio je Mirko Franelić u ime Agitpropa Okružnog komiteta KPH za Hrvatsko primorje Jurju Peliću, rukovodiocu Propodjela Okružnog NOO-a, i Miru Blažiću. Njima je bilo povjereno da pronađu povoljnu lokaciju za novi smještaj štamparije i da rukovode izgradnjom baraka, što su ih imali izgraditi radnici koje im je poslao Kotarski NOO Novi i Kotarski NOO Crikvenica. Pelić i Blažić odmah su pronašli pogodno mjesto na brdu Smolnik, na nadmorskoj visini od 1100 m, sjeveroistočno od Viševce, prema predjelu Mošune. U zimskim danima mjeseca siječnja 1944. završeni su svi radovi za 18 dana i obavljeno preseljenje štamparije od Stipečevih Lazi do Smolnika.¹⁶

Na novom mjestu, na Smolniku, ljudi u štampariji »Primorski vjesnik« radili su pod vrlo teškim okolnostima u zimi s nedovoljno hrane. To se vidi iz jednog zapisa Jurja Pelića, koji je bio odgovoran za rad štamparije.¹⁷ No usprkos svima teškoćama i štamparija na Smolniku radila je od sredine siječnja do kraja travnja 1945, a da je neprijatelj nije otkrio.

Tako je jedna senjska tiskara izvrsno poslužila za potrebe NOP-a u Hrvatskom primorju, za tiskanje letaka, proglaš, listova, brošura i jedne knjige u oba razdoblja, u dužem na Stipičevim Lazima i u kraćem na Smolniku. Od 11. lipnja do 11. prosinca 1944, dakle dok je bila smještena na prvom mjestu, tiskala je dnevno prosječno 5.142 otiska raznih oblika. To ukupno iznosi 909.755 otisaka. Za njihovo tiskanje utrošeno je 130.490 araka papira raznog formata i 60 kg boje.¹⁸ Ovi podaci nepobitno potvrđuju opseg rada tiskare u spomenutom razdoblju. A slično je nastavljeno i u drugom razdoblju na Smolniku.

Evo sada i popis tiskopisa senjske tiskare na oslobođenom području, to jest štamparije »Primorski vjesnik«. Odnose se, kako je već rečeno, na letke i proglaš, listove, brošure i jednu knjigu.

OD LETAKA I PROGLASA TISKANI SU:

1. »Narode Hrvatskog primorja« od 5. kolovoza 1944, gdje se Primorci pozivaju da se pridruže NOV kako bi se ubrzao »skori slom fašizma«;
2. »Deklaracija predsjednika Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije, maršala Josipa Broza Tita« i »Deklaracija kraljevske jugoslavenske vlade dra Ivana Šubašića«;
3. »Posljednji poziv« Tita da svi zavedeni napuste neprijateljske jedinice i pridruže se NOV;
4. »Narode Hrvatskog primorja!« od 31. kolovoza 1944, gdje se rodoljubi pozivaju u NOV, a domobrani da napuste neprijatelja i priđu NOV.

OD PRIMORSKIH LISTOVA TISKANI SU:

1. »Primorski vjesnik« tiska se od 21. lipnja 1944. od broja 128 — do tada je izrađivan u tehničarima — do potkraj travnja 1945, do broja 146. Od osnutka tiskare do preseljenja na Smolnik tiskano je 12 brojeva (128 — 140), a od rada tiskare na Smolniku do oslobođenja izašlo je 7 brojeva (141 —

¹⁶ Prema zapisu Jurja Pelića i kazivanju Mira Blažića.

¹⁷ Zapis kod autora.

¹⁸ Naša štamparija. Primorski vjesnik, III, 140, 19. siječnja 1945, str. 5. Također: V. Antić, Partizanske tehnike . . . , nav. djelo, str. 31, bilj. 128.

146). Neki su brojevi tiskani dvobojno, crno-crveno. List je izlazio redovito na više strana (4, 6 i više), bio je dobro uređivan i donosio je raznovrsne priloge: vijesti, izvještaje, dopise, uvodnike, književne napise.

2. »Vijesti« su pokrenute 8. lipnja 1944. i prva dva broja izrađena su na ciklostilu u tehnici. Od broja 3. od 23. srpnja 1944. »Vijesti« se štampaju i do 14. veljače 1945. tiskano je 16 brojeva. Izlazile su na 2 strane folio formata (razne veličine) i donosile su izvještaje s frontova, kratke vijesti, izvještaje o važnim međunarodnim događajima i u većini brojeva kratak uvodnik.

3. »Primorka«, list AFŽ za Hrvatsko primorje, pokrenut je u prosincu 1942, izlazio 1943. i 1944, izrađivan u tehnici, a siječanjski broj 1945. »u čast I kongresa žena Hrvatske« tiskan je u tiskari »Primorski vjesnik«. Naslovna mu je strana u tri boje, a tekst časopisa popraćen je ilustracijama u lino-rezu, koje je izradio Belizar Bahorić.

4. »Nova mladost«, list Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Hrvatske za Hrvatsko primorje, pokrenut je 1944. i izlazio je dvomjesečno.

BROŠURE

Tiskanje brošura postalo je redoviti posao Štamparije »Primorski vjesnik«. Tako su tiskani »Članci iz 'Borbe'« (3 brošure), »Članci iz 'Naprijeda'« (3 brošure), »Članci iz 'Nove Jugoslavije'« (5 brošura), članak Edvarda Kardelja iz »Omladinske borbe« pod naslovom »Drugo zasjedanje AVNOJ-a i zadaće našeg antifašističkog omladinskog pokreta«, te Kardeljev govor na beogradskom radiju »Ispunimo glavne zadaće u našoj pozadini«. U posebnoj brošuri izašli su »Komentari o sporazumu između Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije i predsjednika vlade u inozemstvu Ivana Šubašića« (više članaka). Tiskan je također članak Josipa Smodlake »O razgraničenju Jugoslavije s Italijom«, pretiskan iz »Nove Jugoslavije«, ali je vrijedno da se posebno spomene. Objavljena je također Segalova rasprava »Ekonomski razvitak društva«. Iz Staljinovih »Pitanja iz lenjinizma« tiskane su 4 brošure, a posebno je tiskan referat Andreja Višinskoga »Sovjetska država — država novog tipa«. Još su tiskane ove brošure: »I oni se bore«, u izdanju Okružnog odbora USAOH-a za Hrvatsko primorje, »Starješina i podređeni«, u izdanju Štaba 43. istarske divizije i »Prvi maj 1945«, u izdanju Propodjela JNOF-a za Hrvatsko primorje.

Prema pregledanim primjercima brošura (većim dijelom) i prema podacima iz »Bibliografije« izdanja u narodnooslobodilačkom ratu 1941—1945« (VII, Beograd 1964) ukupno su tiskane 23 brošure.¹⁹

KNJIGA

Štamparija »Primorski vjesnik« pretiskala je također knjigu »Drugi kongres antifašističke omladine Jugoslavije«, a izdao ju je Okružni odbor USAOH-a za Hrvatsko primorje. Knjiga ima 157 strana osmine, tiskana je u dvije boje 1944. godine. Po slogu s borgis slovima, prijelomu, tisku i uvezu to je najbolje izdanje senjske tiskare kao Štamparije »Primorski vjesnik«.

¹⁹ Popis sačinjen prema tiskopisima tiskare sačuvanim kod autora.

²⁰ Prema primjerku knjige kod autora.

To je najveći domet tiskarske vještine u ovoj partizanskoj tiskari.²⁰ I već u tijeku borbe zapisano je o toj knjizi ovo: »Ni u Moskvi, ni u Londonu, ni u Bariju nije štampan 'II kongres USAOJ-a'... već u njoj, u našoj štampariji«.²¹

I napokon, osobito treba spomenuti pomoć koju je Štamparija »Primorski vjesnik« pružila Oblasnom NOO-u za Istru tiskajući njegovo glasilo »Glas Istre«. To istarsko glasilo počelo je izlaziti prije kapitulacije Italije i u kolovozu 1943. izašla su dva broja, oba tiskana u primorskoj tehnici, tehnici Okružnog NOO-a za Hrvatsko primorje. Poslije kapitulacije Italije oslobođena Istra osamostalila se i u tiskanju svojih listova, pa je i »Glas Istre« šapirografiran u istarskoj tehnici »Pobjeda«, sve do 22. veljače 1945, kada je na taj način izrađen broj 4 za 1945, odnosno 32. broj od početka izlaženja »Glasa Istre«. Međutim, od 1. ožujka 1945. i »Glas Istre« kao broj 5 (33) tiskan je prvi put u jednoj štampariji, odnosno u Štampariji »Primorski vjesnik«. To nije označeno u listu, ali je uočljivo iz sloga i sličnosti s primercima »Primorskog vjesnika«, a doznaje se također iz dopisa Oblasnog NOO-a za Istru od 12. veljače 1945, koji je upućen Okružnom NOO-u za Hrvatsko primorje. U dopisu se kaže:

»Dragi drugovi, prošli naš broj 'Glasa Istre' nismo mogli štampati kod vas, jer kad sam došao u naš Propodjel bio je već skoro dovršen u našoj tehnici. Za ovaj drugi broj mi već pripremamo špigel i bit ćemo gotovi za 16. II. Molimo vas da nas obavijestite kad je štamparija slobodna. Vaš kurir neka nam se javi kao i prošli put telefonom iz Primorskog područja te će jedan naš drug sa materijalom doći tamo 16. ili 17.

Sigurni smo da ćete nam izaći u susret.«²²

Štamparija »Primorski vjesnik« u tijeku desetmesečnog rada od kraja lipnja 1944. do kraja travnja 1945. tiskala je dakle veći broj letaka i proglasa, listove i dosta brošura, a postigla je dobar uspjeh tiskanjem knjige »Drugi kongres...« Uz to pomogla je Istri tiskajući nekoliko brojeva »Glasa Istre«.

Tako su dvije senjske tiskare, Jadranska i Nellova, korisno poslužile narodnooslobodilačkom pokretu u završnoj fazi rata za oslobođenje. I to je jedan od doprinosa koji je grad Srenj dao socijalističkoj revoluciji i vrijedno ga je svakom zgodom dolično spomenuti. Ovaj prikaz djelatnosti tih senjskih tiskara u službi NOP-a to svakako potvrđuje.

Dr Vinko Antić, Rijeka, Gundulićeva 6

Zusammenfassung

DIE SENJER DRUCKEREIEN IN DEM VOLKSBEFREIUNGSKRIEG

Der Autor dieses Artikels beschreibt die Tätigkeit der senjer Druckereien in dem Volksbefreiungskrieg. Er betont, dass sie sehr fruchtbar war, und gibt für diese Behauptung viele Beispiele an. Seiner Meinung nach, diese Drucktätigkeit hat der Volksbefreiungsbewegung viel geholfen. Darum stellt sie einen bedeutsamen Beitrag für die sozialistische Revolution dar, besonders für die letzte Phase des Befreiungskrieges.

²¹ Kao u bilješki 18.

²² Prema kopiji dopisa kod autora. Također. V. Antić, Partizanske tehnike..., nav. djelo, str. 34, bilj. 137.